

Caritas in verandering

Caritas in verandering

*Vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg
in de stad Groningen*

door

ALBERT BUURSMa

met tekstbijdragen van
MAARTEN DUIJVENDAK

Hilversum
Verloren
2017

Dit boek verschijnt op initiatief van de Rooms-Katholieke Stedelijke Sociaal Caritatieve Instelling Groningen.

De publicatie van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door:

De Martinus-Cremersstichting / Cremersfonds

De Mr. Paul de Gruyter Stichting

Het H.S. Kammingafonds

Het J.B. Scholtenfonds

Stichting het Roode- of Burgerweeshuis

Auteur: Albert Buursma; Maarten Duijvendak, tekstbijdragen en medeauteur hoofdstuk 5 en 6.

Beeldredactie: Albert Buursma.

De begeleidingscommissie bestond uit: prof.dr. J.M.M.Hooymans, drs J.A.G. Verberne en dr. E.F.M. Veldhuis namens het bestuur van de RK sci; prof.dr. M.G.J. Duijvendak en dr. R.F.J. Paping.

Afbeelding op het omslag: Sint Martinus, afgebeeld in glas-in-loodraam, afkomstig uit het Maria-Pension in de Butjesstraat (Collectie RK sci – foto: Jelte Oosterhuis). In de achtergrond: gezinsverzorgers van de RK sociale gezinszorg aan Hoge der A 12, in 1954 (collectie Groninger Archieven, Fotobedrijf Piet Boonstra)..

ISBN 978-90-8704-677-4

© 2017 Albert Buursma & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: @@@

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Een woord vooraf	9
Ter inleiding	11
I Vóór 1684: caritas van onderdrukking naar gedogen	13
De oude organisatie: de ‘Armhuissitten’	14
Van katholieke naar protestantse armenzorg en terug	16
De nieuwe organisatie van Menso Alting	20
Organisatie in opbouw	21
Vervolging, schuilkerken en onderlinge zorg	24
Broederschappen en gasthuisstichters	26
Verhouding tot de overheid	28
Gasthuisbesturen en de overheid na de Reductie	29
Motieven voor zorg – zielenheil	32
Motieven voor zorg – overheidsregulering	33
Verzorging – de doelgroepen	33
Verzorging – de uitvoering	34
Verzorgers	35
De armen	36
II Herlevende katholieke ‘diaconale zorg’ (1684-1780)	38
Organisatie	39
Gasthuizen	42
Financiën van de diaconie	43
Bestuurders	46
Verhouding tot de overheid en andere organisaties	47
Zorgverstreking	49
Zorgbeleid	51
Bedeelde katholieken	52
Besluit	57

III Gelijkstelling en erkenning van de rooms-katholieke armenzorg	
(1780-1853)	59
Organisatie	62
De taken van de diakenen	65
Weinig animo voor het diakenschap	68
Opnieuw weinig animo	69
Een rooms-katholiek armenhuis	70
De komst van de ‘Zusters van Liefde’ uit Tilburg	71
Het Armhuis als werkhuis	73
Financiën van het Armbestuur	75
Collecten	77
Buitengewone collecten	80
Algemene gemeentelijke collecten	83
Giften en legaten	83
Uitgaven	84
Verhouding tot de overheid en andere organisaties	86
Contacten met de Maatschappij van Weldadigheid	89
Verhouding tot andere diaconieën	91
Een casus – meer samenwerking in de ‘Zwarte Jaren’ (1845-1847)	94
Onderlinge verhoudingen – ‘Kerkmannen’, diakenen en geestelijken	99
Uitkeringen	100
Vaste uitkeringen aan de ‘buiten armen’	101
Seizoensgebonden uitdelingen – turfbedeling	102
Winterbedeling: kerst- en soepuitdeling	103
Bijzondere uitdelingen	105
Bedeling op maat	107
Zorg voor speciale groepen – het Armhuis	108
Zorg voor speciale groepen – ziekenzorg	109
Zorg voor ‘onmaatschappelijken’ en ‘geesteszieken’	112
Zorg voor speciale groepen – onderwijs	113
Motieven voor armenzorg	115
Een beleidsmatige reactie op het broodoproer (1847)	117
Beleid – reacties op (dreigende) tekorten	118
Wie waren de armen?	119
Besluit	122
IV Rooms-katholieke zorg in Groningen in de periode 1853-1912	
Leken versus clerus	124
Reorganisatie van de rooms-katholieke armenzorg (1855)	125
Het RK (Centraal) Armbestuur en zijn taken en commissies	128
De armmeesters	132
Werkzaamheden en bestuurscultuur	136

Armhuis en Liefdegesticht	137
Nieuwe gasthuizen	144
Het St. Martinus gasthuis	145
Het Moeder Cornelia-gasthuis	147
De parochie-‘Spaarkas’ van 1859	148
Financiën van het Armbestuur	153
Verhouding tot de overheid en andere organisaties	159
Herziening Armenwet	161
De Armenwet van 1912	163
Armenzorg in Groningen – opkomend particulier initiatief	164
Zorg	165
De verstrekking van ‘vuur en licht’	165
‘Voor spek en bonen’	167
Algemene ‘buitengewone bedeling’	168
Buitengewone bedeling: zorg op maat	169
Wezenzorg	171
Gezondheidszorg	175
Onderwijs en onderwijsproblematiek	177
De bestuurspolitiek ten aanzien van het Armhuis	180
Controle	183
Motieven voor armenzorg – ‘disciplineren’	184
Besluit	189
V Rooms-katholieke zorg in Groningen in de periode 1912-1974	
Naar centralisatie	192
Organisatie	194
Bestuur en bestuurscultuur	197
Armhuis, Liefdegesticht en andere bezittingen	206
De totstandkoming van het Maria-Pension (1926)	207
Verbouw van en nieuwbouw voor het Liefdegesticht	211
Gasthuizen en vastgoed	214
Op weg naar nieuwbouw	219
Regenten en zusters	223
Professionalisering en prijsverhoging	226
Inkomsten – collecten	232
Onroerend goed, beleggingen en fondsen	234
Uitgaven	235
De Spaarbank	235
Huiszittende armen	237
Liefdegesticht en Maria-Pension	239
De parochies	242

Verhouding van het RK Armbestuur tot de overheid en andere organisaties	245
Armenraad	245
Contacten met andere rooms-katholieke organisaties	250
Verzuiling	252
Bedeelden	255
Bedelingsperikelen 1912-1935	258
Bedelingsperikelen na de reorganisatie in 1935	264
Bewoners van het Liefdegesticht en gasten van het Maria-Pension	268
Besluit	272
VI Van RK Centraal Armbestuur naar ‘RK Stedelijk Sociaal Caritatieve Instelling’: 1974-2013	274
De organisatie en samenstelling van het RK Centraal Armbestuur	276
Financiën	282
Beleid	285
Contacten met andere organisaties	288
Bisdom en decanaat	288
Parochiële caritative instellingen	291
Zorg: caritatieve doelen	294
Verbreding van zorg	298
Bijzondere projecten	301
Derde Wereldprojecten	303
Het zorgdoel ‘Onvoorzien’	304
Vier categorieën bestemmingen	305
Nieuwe armoede	305
Op zoek naar de ‘ware arme’	307
Meer aandacht voor diaconaal werk (Stichting Solidair Groningen-Drenthe)	310
Besluit	312
Ter uitleiding	314
Noten	320
Geraadpleegde archivalia, bronnen en literatuur	344
Archivalia	344
Bronnen	345
Literatuur	346
Illustratieverantwoording	354

Een woord vooraf

De zorg die een samenleving besteedt aan de minderbedeelden is een maat voor het beschavingsniveau van die samenleving.

Zinnen als deze worden vaak gehoord.

Evenals in andere steden was in de stad Groningen de zorg voor de armen eeuwenlang vooral een taak van de kerk. Vóór de reformatie was de positie van de Rooms-Katholieke kerk hierin onomstreden. Na de reformatie vervulde de protestantse ‘gereformeerde’ staatskerk een dominante rol. De armenzorg vóór en door de katholieken werd toen aanvankelijk bemoeilijkt en later gedoogd.

In 1798, in het kielzog van de Franse Revolutie, kregen kerkgenootschappen in Nederland gelijke rechten, maar met name na de grondwetsherziening van Thorbecke en het daarop volgende herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 kon de katholieke armenzorg zich opnieuw ontplooien.

Er ontstond weer een gestructureerde organisatie in één parochie met één RK Armbestuur, waarin aanvankelijk de leken nog domineerden. Geleidelijk echter werd de positie van de clerus belangrijker.

Omdat het aantal parochies in de stad Groningen steeg, kwam er een overkoepelend RK Centraal Armbestuur dat tot ver in de 20ste eeuw de katholieke armenzorg als zijn taak zag.

Toen de rol van de overheid in de armenzorg groter werd, is uit het RK Centraal Armbestuur de Rooms-Katholieke Stedelijk Sociaal Caritatieve Instelling ontstaan, de RK SCI.

Het bestuur van de RK SCI is van mening dat de kennis van de ontstaansgeschiedenis van deze instelling en van de daarmee verbonden geschiedenis van de katholieke armenzorg in de stad Groningen niet verloren mag gaan. Het heeft daarom het initiatief genomen deze geschiedenis te laten beschrijven. Het heeft daarvoor ook middelen ter beschikking gesteld.

Dr Albert Buursma heeft in zijn dissertatie ‘Dese bekommerlijke tijden’ die in 2009 verscheen, de geschiedenis beschreven van de Armenzorg ná de Reductie (1594) tot

1795. In dit werk ligt de aandacht vooral bij de ‘Gereformeerde’ armenzorg.

Wij zijn dan ook verheugd dat Dr Buursma de opdracht heeft aanvaard nu ook de katholieke armenzorg in de stad Groningen te onderzoeken en beschrijven.

Hij is bij dat werk bijgestaan door een Begeleidingscommissie waarin naast twee bestuursleden van de RK SCI ook Prof. Dr Maarten Duijvendak, hoogleraar Economische, Sociale & Regionale Geschiedenis en Dr Richard Paping, Universitair Docent Economische, Sociale en Demografische geschiedenis, beiden aan de RUG, zitting hebben genomen. De RK SCI is deze twee historici dankbaar voor de voortreffelijke rol die zij hebben vervuld.

Dr Albert Buursma verdient lof voor zijn vasthoudendheid, ook toen zijn taak omvangrijker bleek dan was ingeschat. Hij is erin geslaagd uit de immense hoeveelheid beschikbaar bronnenmateriaal een mooi boek te destilleren.

Het resultaat ligt voor u.

Groningen, augustus 2017
Dr. Eduard F.M. Veldhuis,
voorzitter RK SCI.

Ter inleiding

Elk mensenleven kent tegenslagen, maar de veerkracht waarmee mensen daarop kunnen reageren verschilt sterk. Onderlinge steun, sociale zorg, kan helpen waar de eigen krachten tekortschieten. Dit is de basisgedachte van *caritas*: hulp bieden aan de medemens die dat nodig heeft. Op grond van dit principe zijn in de loop van de eeuwen allerlei zorginstellingen tot stand gekomen. Vaak speelde de kerk daarbij de centrale rol. In de middeleeuwen was dit de rooms-katholieke kerk, maar tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1795) werd die rol overgenomen door de hervormde kerk. Voor armenzorg van andersgelovigen was een marginale rol weggelegd. In die jaren bestond er geen godsdienstvrijheid en werden onder meer rooms-katholieken en hun kerkelijke instellingen op zijn best getolereerd. Vanaf 1798, met de scheiding van staat en kerk, volgde een religieuze emancipatie, die zich langzaam uitbreidde naar alle terreinen van het maatschappelijk leven.

Dit boek gaat over de manier waarop het 'Rooms Katholiek Armbestuur' in de stad Groningen vanaf de 17de eeuw vorm gaf aan zijn rol als zorgverlener en hoe de positie van dit armbestuur in de stad sindsdien langzaam veranderde. Hoe slaagde een achtergestelde kerkelijke gemeenschap er in zorg voor hulpbehoevenden te organiseren en wat dit betekende voor de identiteit van die gemeenschap. Hoe kwam de *charitas* tot stand, welke mensen kwamen voor steun in aanmerking, waar kwam het geld vandaan, wie waren de centrale spelers, hoe verhiel de kwaliteit van de zorg zich tot de verstrekking van andere zorg in de stad en in hoeverre stond het armbestuur bij het oplossen van dergelijke problemen op zichzelf? De gedachte is dat de relaties die ontstonden tussen armen en armbestuurders en tussen het armbestuur en stedelijke organisaties en andersgelovigen niet alleen zorgden voor communicatie over en weer, maar mogelijk ook loyaliteiten in de stad versterkten. De positie van het armbestuur veranderde daardoor van karakter en droeg zo bij aan de emancipatie van de rooms-katholieken in de stad Groningen. De vraag is op welke wijze dat gebeurde en in hoeverre die katholieke gemeenschap daarbij een wereld op zichzelf bleef. In welke mate speelde de armenzorg een rol van betekenis bij de 'verzuiling' in Groningen? Kreeg de rooms-katholieke

armenzorg daarbij een eigen karakter?

In dit boek spelen specifieke vragen die een religieuze minderheid betreffen, zoals wat de positie was van rooms-katholieken in een overwegend protestantse stad, maar daarnaast zijn er ook algemene vragen die de armenzorg in deze lange periode raken. Hoe verliep het proces waarbij de overheid een steeds grotere greep verkreeg op de sociale zorg? Wat waren – gezien vanuit dit RK Armbestuur – de drijvende krachten hierachter? Was het een streven naar sociale gelijkwaardigheid, waren het redenen van financiële aard, of kwamen deze krachten voort uit de wens tot een hogere kwaliteit van zorg, professionalisering en een algemene verhoging van het levenspeil? Dergelijke processen zijn beschreven voor Europa en Nederland in het algemeen, maar een studie over bijna vierhonderd jaar armenzorg op lokaal niveau, met een religieuze minderheid als focus, ontbreekt. Verondersteld kan worden, dat het katholicisme mede vorm en kleur heeft gegeven aan de opvang van hulpbehoevenden. Hoe sterk die vorm en kleur was en bleef, is dan ook een interessante vraag. Evenals hoe dit verder ging vanaf het moment dat in Nederland de verzorgingsstaat tot volle ontplooiing kwam en de overheid via de Bijstandswet een maatschappelijk minimum garandeerde. Wat werd de rol van het Groninger RK Armbestuur in de jaren 1960 tot heden? Wat verstond men in deze jaren nog onder armoede en wat voor steun bood men in zo'n geval?

Dit boek beoogt vanuit het rijke materiaal uit de archieven van de Rooms-Katholieke Sociaal Caritatieve Instelling en haar voorgangers een ontwikkeling te schetsen die ons meeneemt van het kwetsbare bestaan van een arme in de 17de eeuw tot de hedendaagse burger en de welvaart van nu, van een tijd waarin de grenzen van de stad Groningen werden bepaald door het stadsbestuur en de fysieke stadswallen, tot en met de 21ste eeuw, de tijd van internet en de *global village*.

I

Vóór 1684: caritas van onderdrukking naar gedogen

In de Middeleeuwen kende de stad Groningen nog geen ‘echte’ organisatie die zich speciaal bezig hield met armenzorg. Wel verzorgde de katholieke kerk enige min of meer geregelde ‘uitdelingen’ van voedsel. Vanaf de 13de eeuw waren er gasthuizen voor de opvang van reizigers, pelgrims en zieken. Tevens ontstonden er broederschappen die zich bezighielden met armenzorg. Daartoe behoorde ook de zorg voor de ‘arme huiszitten’, de thuiswonende armen. Langzamerhand specialiseerden de gasthuizen zich in bepaalde soorten van zorg, zoals voor leprozen en bejaarden en verschillende instellingen voor kansarmen, zoals wees- en werkhuisen.

Een grote ‘reorganisatie’ volgde na de ‘Reductie’ van Groningen, in 1594. ‘Reductie’ wil in dit geval zeggen dat de stad Groningen werd ‘teruggebracht’ naar de Republiek. Dit jaartal markeert voor Groningen de overgang van het katholicisme naar het protestantisme. Voortaan was de ‘gereformeerde’ (= hervormde) godsdienst de enig toegestane religie. Groningen kreeg een armenzorg naar calvinistisch model, zoals dat aan het einde van de 16de eeuw was ontwikkeld in Emden: met een diaconie voor de armen die door middel van geregelde collecten gelden inde, ze registreerde en vervolgens onder de armen verdeelde. De katholieke kerk, inclusief de daarbij behorende armenzorg, verdween na 1594 voor bijna een eeuw naar de achtergrond en er was zelfs sprake van vervolging van katholieken. Enige waarneembare continuïteit van katholieke instellingen was er slechts bij de gasthuizen, waar bestaande mochten blijven, zij het vaak met een voortaan protestants bestuur. Daarnaast kwamen er – opvallend genoeg – ook nieuwe gasthuizen van katholieke stichters bij.

De middeleeuwse stichters van de gasthuizen waren in eerste instantie geestelijken. Later waren stichtingen meestal het resultaat van ‘burgerinitiatieven’ door goeude burgers, leden van de bovenlaag van de stedelijke elite, gerealiseerde instellingen. Bij deze latere stichtingen waren het vaak de stichters zelf, of familieleden of verwanten van hen die een college van gasthuisvoogden vormden. Van deze bestuursorganisaties en bestuurders resteren meestal nog enige gegevens. Veel minder is er echter bekend over degenen die verantwoordelijk waren voor de dagelijkse zorg in de instellingen. Duidelijk is wel dat de overheid invloed uitoefende op